

СУБ'ЄКТНІ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ВІДНОШЕННЯ В РОМАНАХ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

В статті розглянуто особливості семантико-синтаксичних відношень у реченнєвих структурах. Визначено основні групи реченнєвих конструкцій із дієслівними предикатами, в яких функціонують суб'єктні семантико-синтаксичні відношення.

Ключові слова: суб'єктна синтаксема, семантико-синтаксичні відношення, структура речення, реченнєва конструкція.

В статье рассмотрены функциональные особенности семантико-синтаксических связей в структуре предложения. Определены основные типы предложений с глагольными предикатами, в которых функционируют субъектные семантико-синтаксические связи.

Ключевые слова: субъектная синтаксема, семантико-синтаксические связи, структура предложения, конструкция предложения.

The article deals with the functional features of semantic-syntactic relations in sentence structure. The basic types of sentences in which we operate subjective semantic-syntactic context.

Key words: subjective syntaxeme, semantic and syntactic context, sentence structure, sentence construction.

Постановка проблеми. Проблематика семантико-синтаксичної структури речення продовжує залишатися актуальною у функціональному напрямку мовознавчих досліджень. У коло зацікавлень лінгвістів входять наступні аспекти цього питання: поглиблений аналіз семантико-синтаксичної структури речення, простеження взаємодії синтаксичних і семантичних компонентів у реченнєвих структурах, вивчення специфіки семантики предиката і його функціональні особливості на семантико-синтаксичному рівні, дослідження семантичних ознак синтаксичних компонентів речення і встановлення семантико-синтаксичних відношень. Дослідження семантико-синтаксичних відношень є проблемним питанням мовознавства. У сучасних лінгвістичних студіях його активно вивчають дослідники синтаксичної проблематики [1; 2; 4; 5; 6; 7].

Актуальність статті визначається важливістю вивчення і опису усіх можливих функціональних типів суб'єктних семантико-синтаксичних відношень у структурі речення. Всебічне обґрунтування функціональних особливостей семантико-синтаксичних відношень у мовному плані вирішує окремі проблеми функціональної синтаксичної теорії і спрямовує на

розв'язання різноманітних синтаксичних явищ. Метою статті є дослідження функціональних особливостей суб'єктних семантико-синтаксичних відношень у реченневих структурах.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: 1) розглянути типи реченневих конструкцій із дієслівними предикатами; 2) виявити особливості функціонування суб'єктних семантико-синтаксичних відношень у реченневих конструкціях; 3) простежити експліцитне та імпліцитне вираження суб'єктних семантико-синтаксичних відношень.

У синтаксичному структуруванні мови головна роль належить реченню як основній синтаксичній одиниці, навколо якої групуються всі різновиди синтаксичних категорій. О.С. Мельничук підкреслює, що "речення є тією мовною структурою, в рамках якої розгортається функціонування всіх синтаксичних прийомів і за межі якої не виходить переважна більшість синтаксичних відношень" [8, с.14].

На противагу синтаксичним зв'язкам, які спрямовані у внутрішню структуру синтаксичних одиниць-конструкцій (речень і словосполучень) і відбивають характер формальних граматичних стосунків, семантико-синтаксичні відношення виявляють зовнішнє спрямування: виражають стосунки між предметами та явищами позамовного світу. Відображаючи стосунки предметів і явищ дійсності, вони вказують на значеннєві (сміслові) стосунки поєднаних синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць [2, с.43]. Семантико-синтаксичні відношення і синтаксичні зв'язки не існують ізольовано, а перебувають у складних взаємовпливах і характеризуються нетотожністю, паралельним функціонуванням і специфічністю вияву в різних синтаксичних одиницях. Одну з цих нетотожностей становить, на аргументовану думку Л.Теньєра, те, що синтаксичні зв'язки спрямовані від підпорядковуючого елемента до підпорядкованого, а семантичні зв'язки (у нашому розумінні – семантико-синтаксичні відношення) – від підпорядкованого елемента до підпорядковуючого [9]. В простому елементарному з семантичного погляду реченні семантико-синтаксичні

відношення спрямовані від підпорядкованого (залежного) компонента до підпорядковуючого (опорного), який виражений дієслівним предикатом. У таких реченнях можна виділити лише субстанціальні (предметні) семантико-синтаксичні відношення, які передають значення предметності. Ці найбільш абстраговані відношення членуються на підтипи. І.Р.Вихованець виділяє суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні семантико-синтаксичні відношення [2, с.44]. Семантична природа предиката визначає, якому із супровідних іменникових компонентів надати перевагу – синтаксемі в суб'єктній чи в не суб'єктній позиціях. З-поміж субстанціальних синтаксем доцільно вирізнити суб'єктну синтаксему. О.Г.Межов виділяє такі ознаки суб'єктної синтаксеми, як: 1) субстанціальність, 2) валентний зв'язок із динамічними і статичними предикатами, 3) лівобічна валентна позиція стосовно предиката в системі мови, 4) активність/пасивність [7, с.38]. Дієслівний предикат і суб'єктна синтаксема є двома організуючими компонентами речення. Семантично елементарним простим реченням є утворення із заповненими валентними позиціями дієслівного предиката, що у своїй смисловій структурі передбачає потенційних учасників певної дії та характер перебігу дії [6, с.20]. Люсьєн Теньєр вважає дієслівний предикат синтаксичним ядром реченнєвої конструкції [9, с.117], що формує компонентний ряд залежних від дієслівного предиката субстанціальних компонентів і зумовлює способи їх семантичного і морфологічного оформлення. Дієслівний предикат визначає в змістовому плані кількість синтаксичних позицій та прогнозує їх функції у семантичному аспекті.

Суб'єктні семантико-синтаксичні відношення наявні у таких реченнєвих конструкціях, як: Π_d^1 ; $C + \Pi_d + A_d$; $C + \Pi_d + O$; $C + \Pi_d + L$; $C + \Pi_d + I_{зд}$; $C + \Pi_d + O + A_d$; $C + \Pi_d + O + I_{зд}$; $C + \Pi_d + A_d + O + I_{зд}$; $C + \Pi_d + L^1 + L^2 + L^3$; $C + \Pi_d + I_{зн} + L^1 + L^2 + L^3$; $C + \Pi_d + O + A^d + L^1 + L^2 + L^3$; $C + \Pi_d + O +$

---

¹ Π_d – дієслівний предикат, C – суб'єкт, O – об'єкт, A_d – адресат, $I_{зн}$ – інструменталь (засіб пересування), $I_{зд}$ – інструменталь (засіб дії), L – локатив L^1 – початковий пункт руху, L^2 – кінцевий пункт руху, L^3 – шлях руху.

$A_d + I_{3п} + Л^1 + Л^2 + Л^3$. Різні типи семантико-синтаксичної структури елементарних простих речень сформовані на основі дієсловних предикатів і валентно пов'язаних із ним субстанціальних синтаксем.

Реченнева конструкція Π_d . Предикати з нульовою валентністю вказують на лексично не виражений суб'єкт стану. В українській мові вони виступають синтаксичним варіантом одновалентних дієслівних предикатів (реченнева конструкція $C + \Pi_d$). У поданих реченневих конструкціях, напр.: *На ранок забіліло до самих обр'їв, морозно стало та лунко...* (с.280); *Вдарило, застугоніло, та як!* (с.280); *Давно вже розвиднилося* (с.357); *З-під обр'ю помітно світає* (с.320); *-Ні, таки дніє...* (с.323). Суб'єктні семантико-синтаксичні відношення мають імпліцитне вираження. Таких речень у досліджуваному тексті найменше. Вони формують події, що відбуваються у навколишній дійсності без участі суб'єкта. Предикати в таких реченнях вказують на лексично не виражений суб'єкт стану. Семантичне значення окремих предикатів формує значення суб'єкта, напр.: *туманить* – туман, *морозить* – мороз, *гримить* – грім, *вечоріє* – вечір, *дніє* – день, *дощить* – дощ, *весніє* – весна, *хурделить* – хуртовина. Суб'єкт у таких реченнях відсутній, бо є зрозумілим із контексту. Імпліцитність суб'єктних семантико-синтаксичних відношень у таких реченнях зумовлена такими ознаками: відсутність граматично оформленого підмета; відсутність у головному члені речення співвідносному з присудком показників узгодження з підметом, що не визначається ні формою синтаксичного зв'язку, ні змістом; дієслівний предикат має семантичне значення певного стану, що не потребує виконавця цього стану.

Реченнева конструкція $C + \Pi_d$, напр.: *... засміялась Тамара* (с.647); *... він ніяковіє вдоволено* (с.618); *Ліза всміхається* (с.606); *Ліза повеселіла* (с.468); *... дружина не жартує* (с.576); *... намучилося дівча* (с.552); *Мовчить дівча* (с.338); *... коник десь сюркоче* (с.332); *Скучала тут Надька* (с.340). Семантичне значення суб'єктних семантико-синтаксичних відношень у розглядуваній конструкції виражено: власною назвою особи, напр.: *... мучилась*

Тамара (с.589); (*Бубиренчиха*) сама відьмувала (с.371); *Ось тоді зомліла Надька в натовпі серед дівчат* (с.386); *Довготелесий, носатий цей Бубиренко писарює в сільраді* (с.371); загальною назвою особи, напр.: *Та раптом дівча нахмарюється, як звірєня* (с.407); *Мовчить якусь часину мій друг* (с.324); займенником, напр.: *...їй здалеку долинуло те, до чого вони тут цілий день і ніч дослухалися*(с.280); *Вони придрімнули* (с.582); суб'єктна синтаксема також виражається предметним і абстрактним значенням, напр.: *Жіночий щебіт посилюється* (с.304); *Струмує повітря, степ мліє* (с.331).

Реченнева конструкція С + П_д + О, напр.: *Ми й далі набираємо висоту* (с.306);... *ми вперше побачили на Ворсклі того комунівського водяного млина* (с.358); ... *я підшукую потрібне слово* (с.359). Переважно суб'єкт виражений власною назвою, напр.: ... *Заболотний споряджає свого б'юїка в дорогу* (с.316); ... *Заболотний схмурює брови* (с.308); *Надька зацікавлено оглядає наші баклаги* (с.338), або займенником, напр.: ... *він огляне свої володіння* (с.362); ... *вона не приймає його кохання* (с.373); ... *приваблювала Надька нас* (с.339). Також поширені речення, в яких суб'єкт виражений абстрактним значенням, напр.: *Юна, переповнена мріями душа, знаходила відраду* (с.329); *Вискливив гострим вибухом переповнився ефір* (с.390). Об'єкт у таких реченнях переважно позначається предметом, значно рідше – особою, що виражається власною назвою, напр.: *Пильно Бубиренчиха оберігає свого Антидюрінга* (с.371); *З Кириком ми зустрінемось в обідню пору* (с.333); *Трунів вони терпіти не можуть* (с.348);

Реченнева конструкція С + П_д + Л, напр.: *Вдень наш новий учитель постає перед Тернівщиною в зовсім незвичній ролі* (с.416); *З першим теплом якогось весняного дня з'являються в нашій слободі пришельці* (с.363); *Так чи не так, тільки бджоли надійно оселились у Романовім садку* (с.347). Суб'єкт у таких конструкціях переважно позначає осіб і виражається власною назвою або займенниками, напр.: *-А де тут у вас той Заболотний живе?* (с.363); *В товаристві Софії Іванівни вона перебуває, здається частіше* (с.417) і значно рідше має предметне значення, напр.: *...і тепер стоїть у Романовім садку*

чепурненька **пасіка** (с.346); **Живопис** ярмарку поставав перед нами (с.378); ... **пасочки**, гарячі ще після танцю, підрум'янені, горошком посипані, вже на вікнах стоять (с.346). Іноді спостерігаємо імпліцитне вираження суб'єктних семантико-синтаксичних відношень, напр.: ... **(ми)** присіли навпочіпки біля самих гречок (с.347); В Озерах з'явився **(Олекса)** (с.381); **(Надька)** сидить під вишнею в затінку (с.378); **(Кирик)** сидить на призьбі (с.366); **(Ми)** мчимося постояти перед образом Мадонни (с.377).

Реченнєва конструкція **С + П_д + О + А_д**, напр.: *Що добрий **козак** мав звичай подарувати своїй дівчині стрічку* (с.404). В реченнях поданого типу суб'єктні семантико-синтаксичні відношення переважно виражені: особою, напр.: ...**коментатор** передає подробиці (слухачам) (с.389); *Це **вони** дають класику (для водіїв)* (с.358); предметом, напр.: *Барву дала йому **природа*** (с.357); *Одним натиском **кнопка** дає гіп усім табунам кінських сил* (с.316); імпліцитно, напр.: *Карточку оту подаруйте (мені)* (с.290); *Даровано вам плашту унікальну (дублікатів нема)* (с.614); *Відаввав своє завзяття чудовій районній організації* (с.512); *Тільки вечерю роздала (людям)* (с.228); ... *подаємо їй стебла найкращі* (с.404).

Реченнєва конструкція **С + П_д + О + І_{зд}**, напр.: ...*його **дядько Роман** викопав власними руками ...* (с.356); *Увечері після роботи ще проса на кашу в ступі стовчеш (товкачем)* (с.364); ... *згоден **він** і січку різати (ножем)* (с.398); *А **Петро** ... збиває лозиною будяки* (с.401); ... ***сатанчук** той з піною на губах кинувся товкти, знесамовитіло топтати її ногами* (с.405). У досліджуваних романах дана модель зустрічається досить рідко і це зумовлено тематикою досліджуваних творів. Конструкцію формують суб'єкт, об'єкт, інструменталь. Суб'єктні семантико-синтаксичні відношення формуються суб'єктною синтаксевою, що виражена особою.

Реченнєва конструкція **С + П_д + А_д + О + І_{зд}**. Цю конструкцію переважно наповнюють дієслівні предикати із семантико "писання". Суб'єктні семантико-синтаксичні відношення позначають особу і функціонують як експліцитно, напр.: *А **я** ж записав того, що на волі* (с.561); *Що **він** приписує*

? (с.558); Анонімок **він**, мовляв, не пише (с.547); Найохочіше **він** дописує до газети “Войовничий безвірник” (с.408); **Мінери** пишуть мазутом (с.286), так і імпліцитно, напр.: На карточці було написано... (с.284); ...писатимеш мемуари (нащадкам) (пером) (с.636); А як навчишся писати – напишеш (с.496); Там трусять, там описують (с.425); Ось папір пиши (с.424); Хочеш на волю, пиши заяву (с.424); Про що тоді багато писалося (с.304). Семантичне значення суб’єкта здане звужувати дану реченнєву конструкцію, напр.: *Що про неї стільки писали газети* (с.525).

Реченнєва конструкція **С + П_д + Л¹ + Л² + Л³**. Речення із зазначеними вище семантико-синтаксичними компонентами автор використовує досить часто. Ці конструкції утворюють найбільшу групу. Суб’єктні семантико-синтаксичні відношення у даній конструкції виражені: займенником, напр.: *Хто* ходив тут серед степу (с.543); *Хто* там іде (вулицею) (с.543); *Та я* й не пішов би (с.536); Вийшли *ми* тоді з ним (у поле) (с.534); *Що він* пішов просто по машинах (с.643); ... *вона* із своїм Дударевичем вийшла із висотного ліфта (с.622); ... *він* зайшов до автобуса (с.598); *Ще* восени прийшла *вона* до школи сумна (с.451); власними назвами, напр.: *Дударевич* підійшов до телевізора (с.634); *Заболотний* збігає по трапу останній (с.615); *Тамара* підійшла до них (с.628); *Микола* пішов на фронт (с.486); загальними назвами, напр.: ... до кімнати вбігла молоденька *сестра* (с.597); *Напарник* пішов у загінку (с.564); *Дивне* оте *дівча*, вийшло з квартири зовсім кволе (с.552); *Ходить старий* по селах (с.518); предметним значенням, напр.: *Насип* залізниці побіг (за обрій) (долом) (с.476); абстрактними іменниками, напр.: Було це, як уже *визволення* в Тернівщину прийшло (с.541); імпліцитно, напр.: *Входять* в поля (с.506); *Йдуть* у неділю побіля школи (с.505); *Пішов* до них на толоку (с.542); *Не* хочеться звідси йти (с.541); *Пішов* на океан (с.650); *Вийшов* з машини (с.597); *Не* мають права вийти звідси за поріг (с.592); *Йдемо* у світи, полишаємо Тернівщину (с.473). У романах Олеся Гончара виявлено реченнєві конструкції, у яких автор використовує два суб’єкти, напр.: *Отже, йдемо ми з Кириком* степом (с.489).

Реченнєва конструкція “С + П_д + І_{зп} + Л¹ + Л² + Л³” є досить поширеною в досліджуваних романах. О.Гончар ці речення використовує переважно не зазначаючи всі обов’язкові компоненти, які валентно зумовлені дієслівним предикатом, напр.: *Всі ми весело збуджені їдемо з жартами (машиною) (с.648); Що вони зараз їдуть до них (с.630); Що любите ви їздити на великих швидкостях (с.619); Соня поїхала на південь раніше (с.577); І завтра вони вже полетять шукати квіття (с.650); Отже Заболотний летить (літаком) (с.642); І незабаром машина влетіла на подвір’я лікарні (с.590); Там, за деревами, летить і летить потік машин (с.573); Ми неодмінно заїдемо в Артек (с.с.534); Вона летіла із Сонею-сан із Токіо (с.533).* Варто зауважити, що автор у даній реченнєвій моделі переважно не використовує інструментальну синтаксему на позначення засобу пересування. Досить активно функціонує суб’єктна синтаксема, що має імпліцитне вираження, напр.: *І зараз оце на бджолярські курси поїхав у Гадяч (с. 538); Тільки з’їхали з полотна дороги в ту куряву (с.582); Нарешті мають відпустку, їдуть до моря (с.562); Спеціально їздив у поліцію (с.556); Лечу ж на чорний континент (с.640); Тільки хай не летить над Бермудами (с.635); Якось летимо з нею на Париж (с.605); Цілою кавалькадою летіли на південь (с.597).*

Реченнєву конструкцію С + П_д + О + А_д + Л¹ + Л² + Л³ формують такі семантико-синтаксичні компоненти, як: суб’єкт, дієслівний предикат, об’єкт, адресат і локатив, який диференціюється на початковий пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху. Суб’єктні семантико-синтаксичні відношення, виражені суб’єктною синтаксемою, в романах Олеся Гончара здебільшого позначаються: займенником, напр.: *Це взагалі найбільша цінність, яку ми винесли з війни (с.569); Ті лиха не несуть (с.565); Того, хто несе, зовсім не видно (с.489); І все ж якусь сувору значливість несуть вони у собі (с.480); Вони несуть наші сани (с.432);* власною назвою, напр.: *Надька яблук запаших та волоських горіхів винесе (с.394); Мина приносить двоголавих до Тернівщини (с.412);* загальною назвою, напр.: *Санітари кладуть тіло на*

ноші, несуть (с.483); *Дівчата* приносили грудоміхи сплавленого цукру додому (с.274); назвою предмета, напр.: *Степ* несе нам свою ... тишу (с.561); *Що несе нам оця хмара з боку океану?* (с.520); зооніми, напр.: *Бджоли* завтра тобі ще принесуть (с.410); *І чи не звідти пташки* відомим способом перенесли його в Тернівщину (с.361); абстрактне значення, напр.: *Де він і куди несе його цей важкий, суворий рух* траси (с.530); суб'єктна синтаксема має імпліцитне вираження в таких конструкціях, напр.: *Впіймавши їжаченя, приносить його до столу* (с.546); *Брав на руки й виносив з хати Химу на подвір'я* (с.506); *Відніс свого друга назад* (с.499); *Аж із Романівщини носимо* (с.488); *Юнака несуть* (с.483); *Треба було внести знадвору соломи* (с.442); ... *по якомусь часі приніс Гришуні від Бондаренків саморобний кларнет* (с.430);... *носили йому з усього світу багатства* (с.409); *Вогник звідти несуть над собою* (349); *Справжнього білого банта* винесе з хати (с.337).

Реченнева конструкція $C + П_d + O + A_d + I_{зп} + Л^I + Л^2 + Л^3$. Розглядувану реченневу конструкцію формують суб'єкт, дієслівний предикат, об'єкт, адресат, локатив, який диференціюється на початковий пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху та інструменталь, що позначає засіб пересування, напр.: *Якогось (Заболотний) привіз перепела* (із тернівщанської балки) (с.560); *Ви привезли сюди вами ж звічену жертву* (с.593); *Кого він привіз сюди* (с.594); *От слона торік привезли з Таїланду* (с.617); *Привезли замерзлого до сільради* (с.519); *Ще до схід сонця привезли їх на ту саму станційку* (с.493); *Книжок із собою привіз (велосипедом)* (с.406); *Цього червоного латиша батько Кирика привіз з-під Перекопу* (с.334). Суб'єктні семантико-синтаксичні відношення при предикатах із семантикою «везти» переважно виражені особою, що функціонує в даній конструкції як експліцитно, так і імпліцитно. Речення цього типу автор вживає обмежено. Відсутні семантико-синтаксичні компоненти досліджуваних конструкцій можна встановити з тексту.

У всіх розглянутих реченневих структурах наявні суб'єктні семантико-синтаксичні відношення. Суб'єктні семантико-синтаксичні відношення,

виражені суб'єктною синтаксею, в романах Олеся Гончара здебільшого виражені власними назвами, займенниками (переважно особовими), загальними назвами і предметним значенням. Це характерно для суб'єктної синтаксеми, оскільки вона має найширший діапазон сполучуваності і поєднується з предикатами різних семантичних типів. Суб'єктна синтаксема в поданих конструкціях реалізується відносно дієслівного предиката переважно лівобічною позицією. Суб'єктні семантико-синтаксичні відношення, як правило, виражені суб'єктною синтаксею, що має експліцитне вираження. Частково спостерігаємо реченнєві конструкції з імпліцитним вираженням суб'єктної синтаксеми. В усіх реченнєвих конструкціях суб'єктна синтаксема валентно пов'язана із дієслівним предикатом.

Література

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / І.Р.Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Гончар О.Т. Твори: В 7-ми т. – Т.7: Собор: Роман; Твоя Зоря: Роман / О.Т.Гончар. – К.: Дніпро, 1988. – 656 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія / А.П.Загнітко. – Донецьк, 2001. – 662 с.
5. Загнітко А. П. Закономірності формальної і смислової організації складного речення / А. П.Загнітко // Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць. – Вип.2. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – С. 17-27.
6. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т. Є. Масицька. – Луцьк: Ред. Вид. відд. ВДУ, 1998. – 208 с.
7. Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення. Монографія / О.Г.Межов. – Луцьк: РВВ Вежа Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с.
8. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
9. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л.Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 654с.